

ÜLIKOOI RAAMATUKOGU VIIS AASTAT

ÜLDIST

Aastad 1999 kuni 2003 on olnud ülikooli raamatukogu jaoks huvitavad, vastuolulised ja saavutusterohked.

Võttes 1999. aastal üle vastutuse raamatukogu arengu ja hea käekäigu eest, lubasin ma säilitada selle vana ja väärrika asutuse terviklikkuse ning parandada tema tuhmuma kippuvat tähendust nii ülikoolis kui Eestis tervikuna. Mitmed põhimõttelised muutused olid selleks hädatarvilikud. Niisamuti oli selge, et need ei saanud piirduda üksnes üleminekuga uuele infosüsteemile INNOPAC, st põhiliste tööprotsesside muutmiselega elektrooniliseks. Julgen arvata, et 1999. aastal ei olnud kellelgi väga head ettekujutust sellest, milliseks peaks raamatukogu lähiaastate areng kujunema ja mis probleemid sellega kaasnevad. 2000. aasta alguseks olid kuue valdkonna – kogud, teenindus ja teenused, infotehnoloogia, personal ja organisatsioon, kasutajakoolitus ning raamatukoguhuone koos tehnovõrkudega – arendusülesanded põhijoontes sõnastatud.

Kuigi praegu võib kindlalt öelda, et tollal kavandatu on valdavas osas ellu viidud, oli situatsioon 2000. aastal muutuste läbiviimiseks võrdlemisi ebasoodne. Eelarvelise kitsikusega kaasnes ülikooli juhtkonna kärsitus ja tugev administratiivne surve, raamatukogunduslik kogukond ja mitmed kolleegidki vaatasid tõrjuva mõistmatusega pealt ja ametühing jälgis tähelepanelikult kõiki arenguid ning kaitses igal üksikjuhul kiivalt oma liikmete õigusi. Siiski on ülikooli raamatukogus alati olnud inimesi, kellele arendusülesanded on väljakutseks ja kes suudavad kavandatu ka raskes olukorras ellu viia. Ning võimaluse selleks annavad need töötajad, kes oma igapäevast tööd väga hästi tehes hoiavad ülikooli raamatukogu kvaliteedimärgi kõrgena ka keerulistel aegadel. Nii põhinevadki raamatukogu vaieldamatud saavutused valdavalt tema liikmete ennastsalgavale tööle.

EELARVE

Püüdes hinnata raamatukogu arenguid viimasel viiel aastal ei saa piirduda üksnes sündmuste üleskirjutamisega ning saavutuste või ebaõnnestumiste äramärgimisega. Protsesse tuleks vaadelda pisut laiemas kontekstis. Olen kau-

gel arvamusest, et kõik asjad on taandatavad rahale, samas on stabiilne finantseerimine oluliseks aluseks asutuse tulemuslikkusele. Järgnevalt mõned eelarveread, mis on taustaks viie aasta arengutele.

Tabel 1. TÜ Raamatukogu põhieelarve tulud (tuh kr)

	1999	2000	2001	2002	2003
Ülikoolilt	26704,1	25158,2	25656,4	23944,3	23068,4
Eraldised väljastpoolt ülikooli *	1378,2	1960,6	1760,0	2189,4	2498,8
sh nn muud tulud	467,9	628,6	793,9	928,5	983,4
Põhieelarve tulud kokku	27943,7	27106,2	27416,4	30629,8	31093,1
sh komplekteerimiseelarve	9542,6	7823,5	8512,2	10207,1	10228,1
sh HM otseeraldis komplekteerimiseks	–	–	–	4500,0	5527,6

* v.a komplekteerimine

Tabelist nähtub, et kuigi raamatukogu põhieelarve 1999.–2003. a aeglaselt ja järjekindlalt suurenes, vähenes samal ajal ülikooli eraldatud osa selles märkimisväärselt. Eelarve kasvas nendel aastatel põhiliselt mitmesuguste ülikooliväliste (arendus)lepingute ja grantide arvel. Nimetatud summad olid ettenähtud raamatukogu põhikirjalistest ülesannetest tulenevate arenduseesmärkide saavutamiseks ning neid võis üksnes piiratud ulatuses kasutada igapäevase põhitgevuse rahastamiseks. Seetõttu on eraldi välja toodud nn muud tulud, mille peamine allikas on mitmesuguste teenuste müük ning mille kasutamine seetõttu on suhteliselt vaba. Siinkohal tuleb tunnustada raamatukogu konverentsikeskuse ja ennistuskeskuse tööd lisaraha hankimisel.

Eelnevale toetudes võib öelda, et raamatukogu põhiprotsesside käigus hoidmiseks vajalik eelarve selles ajavahemikus praktiliselt ei suurenenud, kuigi tõesid nii töötasud kui ka kommunaalteenuste ja materjalide hinnad.

Tabel 2. Kapitalieelarve tulud (investeeringud kapitaalremontideks tuh kr)

	1999*	2000*	2001	2002	2003
Raamatukogu kapitalieelarve tulud*	7000	2000	–	100	1220
Kõik tulud koos kapitalieelarvega	34943,7	29106,2	27416,4	30729,8	32313,1

* 1999. ja 2000. aastal oli tegemist eraldisega otse riigieelarvest, 2002. aastal pärines summa Tartu linna eelarvest ja 2003. aastal ülikooli eelarvest.

Raamatukogu 200. juubelile eelnenud ja juubeliaastal 2002 puudusid suuremad investeeringud remondiks ja seepärast tuli hädapäraste korrastustööde eest tasuda põhieelarvest.

Väga üldistatult võib öelda, et asutus või organisatsioon on edukas, kui tema eelarve suureneb kiiremini kui riigi sisemajanduse koguprodukt (SKP). Selles mõttes on Tartu Ülikool tervikuna olnud viimasel viiel aastal pigem edukas, kuid tema raamatukogu mitte nii väga. Teaduskondade ainealine olukord paranes viimastel aastatel tunduvalt. Erinevalt ülikoolist on raamatukogu eelarve kasvanud aeglasemalt kui SKP. Märkatavalt on vähenenud raamatukogu eelarve osakaal ülikooli eelarves.

Tabel 3. Tartu Ülikooli ja TÜ Raamatukogu eelarvete võrdlev kasv

	1999*	2000	2001	2002	2003
Eesti SKP (mlj kr)	76327,1	87235,5	96570,7	108000	116500
Ülikooli põhieelarve (mlj kr)	511,38	518,12	574,819	622,053	714,61
Ülikooli kogueelarve (koos kapitalieelarvega; mlj kr)	578,686	540,741	635,564	736,991	829,189
Ülikooli eelarve SKP-st (%)	0,758*	0,620	0,658	0,682	0,712
Raamatukogu eelarve SKP-st (%)	0,00046	0,00033	0,00028	0,00028	0,00028
Raamatukogu eelarve ülikooli eelarvest (%)	6,04	5,38	4,31	4,17	3,9

* 1999. aastal olid riigipoolsed investeeringud Tartu Ülikooli suhteliselt suured.

ÜLIÕPILASED JA TÖÖTAJAD

1999.–2003. a ei kasvanud mitte ainult ülikooli eelarvenumbrid, vaid oluliselt suurenes ka üliõpilaste arv, seda peamiselt avatud ülikooli ja tasuliste üliõpilaskohtade arvel. Nende panus ülikooli eelarve üldfondi (sellel baseerub raamatukogu eelarve) on aga väiksem kui riigitellimusest tulenev osa.

Tabel 4. Üliõpilaste arv Tartu Ülikoolis 1999.–2003. a

	1999	2000	2001	2002	2003
Üliõpilaste arv TÜ-s	12283	14261	15840	17550	17653
neist päevases õppes	10144	11350	12040	13086	13005
neist põhiõppes (bakalaureus)	8082	8981	9276	10110	9866
sh riigieelarvelistel kohtadel	7228	7391	7384	7194	6851
sh riigieelarvevälistel kohtadel	854	1590	1892	2916	3015
Avatud Ülikooli üliõpilased	2139	2911	3800	4464	4648

Üliõpilased on raamatukogu füüsilise töökeskkonna põhilised kasutajad ja nende arvu kasv suurendab otseselt teeninduskoormust. Raamatukogu füüsiliste külastuste arv on mõnevõrra vähenenud, põhjuseks peamiselt elektroonilise informatsiooni (sh loomulikult ka raamatukogu poolt pakutava) ja elektrooniliste- ehk kaugteenuste osakaalu suurenemine.

Tööprotsesside automatiseerimisega kaasnenud kokkuhoiuvõimalused ammendasid kiiresti ennast pärast infosüsteemi juurutamist 1998.–2000. a ja edasine efektiivsuse tõus on olnud seotud esmajoones iseteeninduse osakaalu suurenemisega. Avakogude otsustav suurendamine on vähendanud laenutuste hulka raamatukoguhoidja vahendusel. Ka edasine areng tähendab siinkohal suuresti kaug- ja iseteeninduse osakaalu tõusu.

Teavikute töötamise protsessi kaasajastamine on olnud mõneti isegi keerulisem. Kuigi elektroonilise kataloogimisega alustati juba 1994. aasta lõpus, muutus enamik tööprotsesse arvutipõhiseks alles seoses uue infosüsteemi juurutamisega. Koos sellega muudeti üksikutele operatsioonidele põhinev töövoog aastatel 2000–2001 protsessipõhiseks. Vastavalt tuli ümber korraldada ka pea-aegu kõigi töötamise seotud osakondade (komplekteerimine, kataloogimine, liigitamine- ja märksõnastamine, rekataloogimine) töö. Piltlikult öeldes peatub

raamatukäru praegu oma teekonnal alates trükiste saabumisest raamatukogusse kuni nende paigutamiseni hoidlariulile kolm korda vähem kui varem.

Peamiselt eelarvekitsikusest tingituna ei ole loodetud tempos kulgenud kaartkataloogide konverteerimine. Vastavad protsendid on ülikooli raamatukogus teiste Eesti suurte raamatukogudega võrreldes kõige väiksemad. Kogu töötlusprotsess kiireneks hinnanguliselt viiendiku võrra infosüsteemi *Millennium*'i versiooni rakendamisega, selleks on aga vaja uusi arvuteid.

Väga oluline oli raamatukogu kõigi tööprotsesside ja -operatsioonide ülevaatamine 2002. aastal ja sellest tulenevalt personaliliigituse muutmine. Jälgiti, et kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvaid tööülesandeid täidaksid raamatukoguhoidjad-spetsialistid ja lihtsamad tööd jäaksid (raamatukoguhoidja) assistentidele ning klienditeenindajatele. Kuigi need muutused tulenesid osaliselt tööprotsesside automatiseerimise loogikast, muutsid nad ikkagi traditsioonilist tööjaotust raamatukogus. Valdav enamus Eesti ja nn üleminekumaade raamatukogusid pole sarnaseid muutusi läbi viinud. Ka üliõpilaste ja tähtjaliste töölepingute kasutamine raamatukogus on kesk- ja ida-eurooplase jaoks liiga "ameerikalik".

2002. aastasse jääb ka raamatukogu praeguse struktuuri ja juhtimisskeemi väljakujunemine. Lugemissaalide ning teenindavate osakondade reorganiseerimine 2003. aastal lähtus juba eelnevatest põhimõtetest. Arenguvestluste korra sisseseadmine 2002. a on oluliselt kergendanud nii ümberkorralduste läbiviimist kui ka rutiinsete tööprotsesside juhtimist.

Tabel 5. Töötajad 1999.–2003. a

	1999	2000	2001	2002	2003
Ametikohti raamatukogus (TTE*)	285,5	253,75	228,25	217,75	204,5
Töötajaid raamatukogus	317	281	260	246	234
Keskmine palk raamatukogus kroonides	3105	3596	3759	4204	4881
Töötajaid ülikoolis	2925	2922	2961	2828	2860
Mitteakadeemilisi töötajaid ülikoolis	1822	1759	1727	1591	1568
Raamatukogu töötajate osakaal ülikooli mitteakadeemilise personali hulgas (%)	17,4	15,97	15,06	15,46	14,92

* TTE – täistööaja ekvivalent

Kuigi keskmine palk TÜR-is on viimasel viiel aastal tõusnud, jääb see enamasti ikkagi alla kolleegide palganumbritele teistes Eesti suurtes raamatukogudes ja riigi vastavatele keskmistele näitajatele. Raamatukogu töötajate arv on vähenenud oluliselt, see on olnud kiire võrreldes ülikooli mitteakadeemilise personali arvu vähenemisega. Ülikooli töötajate arvu muutused on suures osas tingitud mitmesuguste asutuste liikumisest ülikooli koosseisu või sealt välja. Näitena olgu toodud Eesti Mereinstituut ja Kääriku Spordibaasid.

REFERENTUUR, TEADUSKONNAD JA RAAMATUKOGU IMAGO

Koostöö arendamisel teaduskondadega oli otsustava tähtsusega referentide (*subject librarian*) ametikohtade loomine 2001. aastal. Sellega kaasnes selgete printsiipide kehtestamine komplekteerimiseelarve jagamisel teaduskondade vahel, millega komplekteerimiseelarve kasutamine muutus n-ö läbipaistvaks. Teadmine, kes on “minu raamatukoguhoidja” ja kui palju on parasjagu trükiste ostmiseks raha, peaks olema teinud ülikooli akadeemilise pere paljude liikmete töö lihtsamaks.

Eelneva loogiliseks edasiarenduseks on olnud ülikooli raamatukoguvõrgu korralduse põhimõtete sõnastamine, et võimalikult mõistusepärasel viisil jaotada ülesanded ja vastutus teenuste osutamisel. Nimetatud põhimõtted reguleerivad raamatukogu- ja infoteenust kogu ülikooli ulatuses, jaotades võimalikult selgepiirilisel ülesanded ja vastustuse. Nende, nii Eestis kui piiri taga tähelepanu äratanud reeglite rakendamine seisab pigem ülikooli administratsiooni kui teaduskondade taga.

Mittetulunduslike organisatsioonide turunduse teooriast lähtuvate põhimõtete järjekindel rakendamine on aidanud ülikooli raamatukogu sõnas otseses mõttes paremini müüa praktiliselt kõikidele huvigruppidele. Ülikooli raamatukogu imago on järjekindlalt paranenud. Selle aluseks ei ole mitte niivõrd tähelepanu äratanud ettevõtmised – ööraamatukogu või “*UTLIB. MARKET*” – kui võrd just järjekindel töö teenuste nomenklatuuri ja kvaliteedi arendamisel.

KOGUD, KOMPLEKTEERIMINE JA KOOSTÖÖ

Ülikooli raamatukogu kõige tähtsamaks osaks on tema kogud. Kuigi suurem osa (teadus)informatsioonist on kättesaadav elektrooniliselt arvutivõrgu kaudu, ei tähenda see, et vajadus paberile trükitud õpiku, käsiraamatu või monograafia

järele oleks otsustavalt vähenenud. Samuti paistab tühjus riulitel paremini silma kui arvutis.

Teadusinformatsioon – teadusajakirjade täistekstid või artiklite referaadid – on enamasti pakitud temaatilistesse pakettidesse jaotatud andmebaasidesse. Juurdepääsu neile ostavad ja vahendavad enamasti konsortsiumidesse ühinenud raamatukogud. Nii ka Eestis – esimene andmebaaside ühisost, milleks olid EBSCO andmebaasid, tehti 1998. aastal OSI (Open Society Institute & Soros Foundations Network) toel. Teadusraamatukogude eesmärgiks peab olema teha teadusinformatsioon kõigile potentsiaalsetele vajajatele kättesaadavaks. Piltlikult öeldes, me ei tea, kes leiab üles eesti *Nokia*, aga selleks vajaminev informatsioon peab tal alati käepärast olema.

Teadusandmebaaside hind sõltub mitmest asjaolust, nt eelmiste aastate tellimuste maht, kasutatavus, aga ka kasutajate võimalik arv juurdepääsuõiguse ostnud asutuses. See aga tähendab, et üldjuhul maksab sama andmebaasi kasutuslitsents Tartu Ülikoolile rohkem kui teistele Eesti ülikoolidele.

2002. aastal leppisid avalik-õiguslikud ülikoolid ja Haridusministeerium kokku, missuguses ulatuses riik rahastab teadusraamatukogude komplekteerimist. 2006. aastaks peaks see summa kasvama 60 mlj kroonini. Riigieelarves taastati ka vastav rida, mis kadus sealt 1997. aastal, tõenäoliselt seoses üliõpilaskoha baasmaksumuse tõstmisega. Eesti teadus- ja erialaraamatukogude raamatuosturahad pole viimase seitsme-kaheksa aasta jooksul märkimisväärselt suurenenud, samas on teadusajakirjade ja andmebaaside hinnad kerkinud ca 8–15% aastas.

Tabel 6. Eesti teadus- ja erialaraamatukogude komplekteerimiseelarve 1999.–2000. a (mlj kr)

1997	1998	1999	2000	2001	2002
37030,4	37810,7	42867,9	38790,9	37089	39752

2003. aastat võib nimetada läbimurdeaastaks kahel põhjusel:

1. summaarselt suurenes teadusraamatukogude komplekteerimisraha ca 10 mlj krooni võrra
2. jõuti kokkulepele andmebaaside ühisostude põhimõtetes ja mahus.

Haridusministeeriumi eraldatud 23,5 miljonist kroonist läks 8,6 mlj kr andmebaaside ühisostudeks ELNET Konsortiumi kaudu (2004. a vastavad näitajad on

31,5 ja 12,4 mlj kr). Kuigi 2003. aastal eraldas Haridusministeerium teadusinformatsiooni ostmiseks 23,5 mlj krooni, ei suurenenud raamatukogude komplekteerimiseelarved oluliselt – riigipoolse finantseerimise kasvades on ülikoolid vähendanud omapoolset. Tartu Ülikooli Raamatukogu ja Tallinna Tehnikaülikooli Raamatukogu raamatuostusummade tõus on pigem näiline, sest nt 2003. aastal võeti Eesti Akadeemiliselt Raamatukogult üle ajakirjade ja andmebaasidega seotud lepingulisi kohustusi umbes 2 mlj krooni ulatuses.

Hoolimata Haridusministeeriumi eraldiste suurenemisest ei muutu olukord teadusraamatukogude komplekteerimises lähiaastatel oluliselt paremaks. Järgnevatel aastatel hinnatõus sööb tõenäoliselt ära kogu juurde tuleva raha. Hinnatõusu kiirendab asjaolu, et Eesti jaoks kehtivad üha vähem nn üleminekuriikide madalad hinnad. Võib väita, et praegu ja lähitulevikuski on teatud kriitiline hulk teadusinformatsiooni Eestis ikkagi kättesaadav ja “keskmine” teadlane päris hästi varustatud. Tuleb kõigiti tunnustada läbirääkimistel kirjastuste ja andmebaasivahendajatega senini tehtud tööd. Suhteliselt laia profiiliga EBSCO andmebaaside kasutusstatistika alusel võib öelda, et kasutatavus *per capita* on Eestis võrreldes teiste üleminekuriikidega konkurentsivõimeline suurim (andmebaaside hulk Eestis on muidugi väiksem). Seejuures on kasutusintensiivsus Tartu Ülikoolis võrreldav Lääne-Euroopa heade ülikoolide omaga.

Teadusraamatukogude koostööd on viimastel aastatel kõige rohkem pärssinud teravnev konkurents kõrgharidusturul ja teadusrahade jaotamisel (teatud määral). Tendents on iseloomulik suurele osale Euroopast, kurdavad ka minu piiritagused kolleegid. Eestis heidab see oma varju ka “puhtalt” raamatukogunduslikule koostööle sellistes valdkondades nagu infosüsteemi arendus ja kultuuripärandi digiteerimine. *Summa summarum* tuleb raamatukogudevaheline koostöö Eestis tunnustada siiski edukaks, ka sellistes lõikudes nagu raamatukogustatistika, tulemusindikaatorite ja raamatukoguhoidja kutsestandardi väljatöötamine.

KOKKUVÕTTEKS

Eeltoodud analüüs on valikuline. Üks olulisemaid antud ajavahemikku jäävaid arenguid oli kindlasti teadusraamatukogude nimetamine Teadus ja arendustegevuse korralduse seaduses, mille tulemusena läksid teadusraamatukogundust puudutavad küsimused Kultuuriministeeriumi pädevusest Haridusministeeriumi omasse. Viimasega kaasnesid otseeraldised riigieelarvest teadusinformatsiooni ostmiseks. Tartu Ülikooli Raamatukogu lobitöö nendes küsimustes on olnud määrava tähtsusega.

Puudutamata on ka raamatukogu hoone ja selle tehnovõrkudega seonduv. Siinkohal tuleks kindlasti nimetada vundamendi niiskuskaitse väljaehitamist 2000. aastal ja hoone valvesüsteemi moderniseerimist.

Tähelepanuväärne on olnud infotehnoloogiline areng. Kui nimetada ainult mõningaid saavutusi, siis laialdast tähelepanu on pälvinud digitaalraamatukogu kontseptsioon, kogude ja teenuste esitus ning TÜ dissertatsioonide publitseerimine veebis.

Tagasihoidlikum on olnud raamatukogu areng teadusasutusena. Eelarvekitsikus on süvendanud põlvkondade vahetusest tulenevaid probleeme. Vähenenud on publitseerimine. Samas julgen arvata, et näiteks meie käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond on omalaadsete hulgas üks konkurentsivõimelisemaid.

Põhimõttelise tähtsusega oli infojuhtimise magistriõppekava algatamine raamatukogu poolt, selle väljatöötamisel osalesid filosoofia-, sotsiaal-, majandus-, õigus- ning matemaatika ja informaatikateaduskond. Õppekava käivitamine võiks taastada raamatukoguhoidjate õpetamise Tartu Ülikoolis. Selle olulisust ülikooli raamatukogu jaoks on raske ülehinnata.

Võib kindlalt öelda, et raamatukogu arengud on äratanud tähelepanu nii Eestis kui laiemaltki. Meie töötajate ettekanded ja artiklid on oodatud rahvusvahelistel konverentsidel ning väljaannete veergudel. TÜR-i esindajad on valitud olulistele kohtadele rahvusvaheliste erialaorganisatsioonide juhtorganites. Oma osa selles kõiges on etendanud koostöö paljude inimestega, kelle nimed raamatukogundusmaailmas ei vaja kommentaare: Elmar Mittler, Esko Häkli, Richard Quandt, Paul Mosher, Robert Hayes, Roswita Poll, Jens Thorhauge, Kristiina Hormia-Poutanen ja mitmed teised.

Usun, et tänase Tartu Ülikooli Raamatukogu ja tema arengu unikaalsus tuleb suuresti sellest, et me oleme suutnud säilitada endas traditsioonilised euroopalikud väärtused ja samas ühendada need ameerikaliku toimivusega.

Veel kord – raamatukogu edu aluseks on olnud inimesed. Inimesed ja nende võime töötada koos eesmärkide nimel ja raskuste kiuste.

*Toomas Liivamägi,
Tartu Ülikooli Raamatukogu direktor*